

KÖNYVEK

KUTATÁSFEJLESZTÉS A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓBAN

CSÁKÓ Mihály

ELTE TáTK Szociológia Tanszék
H-1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/A.; e-mail: mcsako@ludens.elte.hu

Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867 – 2006.* Budapest: L'Harmattan, 2009.

„Ha nincs konszenzus abban, hogy mit jelent a nemzet, ki tartozik hozzá, valamint hogy a nemzeti identitás milyen szerepet játszhat a társadalom életében, a nagyobb politikai fordulatok nyomán szükségszerűen felértékelődik a nemzeti problematika, mert mind politikai kezelése, mind pedig köznapiságának értelmezése befolyásolhatónak ígérkezik.” (9.o.)¹ – írja Szabó Ildikó, könyve negyedik mondatában. Márpedig az utóbbi százötven év magyar történelemben túl sok olyan fordulat volt, amely nem hagyta nyugvópontra jutni a nemzeti identitás kérdését. A szerző motivációját adó közvetlen tapasztalat éppen az a zavar, ami a legkülönbözőbb területeken – a politikai szocializációban is – látszik, ha a közép-európai társadalmak, különösen pedig a magyar társadalom sajátosságait a nyugati demokráciákéival vetjük össze, amelyekhez szívesen sorolnánk magunkat.

Szabó Ildikónak nem ez az első munkája, amelyben a nemzet problematikájával foglalkozik a politikai szocializáció összefüggésében.² Közel három évtizede publikál politikai szocializációval foglalkozó írásokat, és ezeknek nagy része a nemzettel is kapcsolatos. Ez részben persze abból adódik, hogy a nemzeti érzésnek és identitásnak mindenütt kitüntetett szerepe van a politikai szocializációban. Ez már a hatvanas évek amerikai kutatásaiból és a korai európai munkákból kiderült. De különös hangsúlyt kapott Közép-Európában, ahol máig problematikus „a kezdetben nagyon vegyes összetételű lakosság *kulturális integrációja*”, amit Habermas a demokratikus önmeghatározás szükséges feltételének tekint (Habermas 2006: 61). Szabó Ildikó éppen a politikai identitások nemzeti identitáson keresztül történő befolyásolását és az ilyen törekvések történelmi beágyazottságát kívánja felmutatni a nemzeti tematika és a politikai szocializáció viszonyában. Könyve korábbi munkáit folytatja, de új fogalmi eszközökkel új összefüggésekbe helyezi tapasztalatait. Ebben a könyvben építi fel saját elméletét, át-

1 A zárójelben közölt oldalszámok a szemlézett kötetre vonatkoznak.

2 Lásd például már az 1984-ben Csepeli Györggyel közösen írt tanulmányát.

fogó értelmezési keretét a nemzet és a szocializáció összefüggéséhez, és rendezi el benne a történelmi tapasztalatot.

A kötet Szabó Ildikó nagydoktori disszertációjának kiadása. Legfontosabb elméleti eredménye: 1) az *alaptermatika* fogalmának kidolgozása, és a nemzeti alaptermatika működésének részletes bemutatása; 2) a politikai szocializáció *modelljeinek* leírása, és 3) a politikai szocializáció Magyarországon jelenleg ható *fragmentált* típusának azonosítása. Ezért adtam ennek a recenzióknak a kissé szokatlan *kutatásfejlesztés* címet (az egészen más jelentést adó kötőjel nélkül): amit Szabó Ildikó fő eredményének tartok, az mind a további kutatást segítő új eszköz, vagyis a kutatás fejlesztése. Lehet ugyan, hogy ezt csak azért látom így, mert magam is a politikai szocializációt kutatom. Annak, aki tárgyi ismereteit szeretné gyarapítani e téren, a Szabó Ildikó által leírt fogalmak és összefüggések természetesen a politikai szocializáció folyamatainak új rendezését, új megvilágítását jelentik elsősorban.

Szabó Ildikó olyan témaegyütteseket nevez alaptermatikáknak, amelyek különböző közösségek – így például vallási, nemzeti állampolgári közösségek – tagjainak politikai világképét alakítják. Ezek a témaegyüttesek tartósak, több korszakon is átívelhetnek, és tematizációk folyamatában, tehát a nyilvános kommunikációban épülnek. Nagy integratív erővel rendelkeznek. Két jellemzőjüket emeli ki definíciójában: „a) folyamatosan értelmezik a makroközösségek tagjainak egymáshoz és a közösségen kívül lévőkhez való viszonyát és b) identitásukon keresztül próbálják őket bevonni a közösségi, illetve a politikai színtérre” (31. o.). Úgy látja, hogy az európai társadalmak történetében három ilyen alaptermatika alakult ki: a *vallási*, a *nemzeti* és a *demokratikus* alaptermatika. De kialakulóban van egy negyedik is: a demokratikus alaptermatikából Szabó Ildikó szerint napjainkban válik ki az *európai* alaptermatika. Az alaptermatikák egymásra épülnek, de egyidejűleg is léteznek, különböző erősséggel. Dinamikájuk részletezését nem tartja feladatának, csak közös jegyeiket emeli ki. Mindegyiknek történelmi dinamikája és közösségszervező ereje, valamint diszkurzív megjelenési formája van, és mind tartalmi tényezői a szocializációnak.

Új elemző eszköz ez a fogalom, amelyet Szabó Ildikó bevezet. Jeleznie kell, hogy az alaptermatikák nem olyan „témák” amelyekről a politikatudomány beszél. „Téma bármi lehet – mondja –, tematika nem.” (35.o.) A témák a közvéleményt akarják befolyásolni, a tematikák viszont a kollektív identításokat. Fontos új fogalmat alkot tehát, amellyel kapcsolatot teremt a politikai rendszer és a politikai szocializáció között. Ha Almond és Verba kategória-rendszerében helyezük el a tematikákat, akkor a politikai rendszer *output* tényezőihez tartoznak,³ mivel a társadalom tagjai felé irányuló tényezők. Az alaptermatikák a politikai önmeghatározások tényezői, és fontos szerepük van az állampolgárok politikai magatartásának formálásában, ami a modern társadalmakban az államhatalom állandó szükségletévé vált. Ezt a szükségletet ui. nemcsak intézményes eszközökkel igyekeznek kielégíteni, hanem diszkurzív tényezők segítségével is. Az alaptermatikák az identítások meghatározásáért folyó küzdelem eszközeivé válnak a politikai személyiségekhez kötődve.

A könyv legnagyobb része – 225 oldal a 315-ből – a *nemzeti* alaptermatika alakulását, módosulásait mutatja be a magyar történelem egymást követő nagy korszakaiban. Ez a megállapítás formailag pontos ugyan, de tartalmilag nem teljesen, mivel minden

3 Vö. Almond–Verba 1997: 17–52, különösen 24–25.

fejezet kitér a korabeli nemzeti alaptermatika által meghatározott szocializáció jellemzésére is. A reformkorban kialakuló nemzeti kultúra és identitás a nemzet szakrális fogalma által szerveződött. „Bizonyos fokig a vallás szerepét veszi át” (52. o.), így nyeri szimbolikus közösség-szervező erejét. A kialakuló nemzeti tematika közvetítését elsősorban az 1867-ben létrehozott modern közoktatási rendszer végezte. A két világháború között az addig egymás mellett megférő etnikai és állampolgári nemzetfogalom szétvált és a nemzetfogalom etnicizálódott. „Az új nemzeti tematika a történelmi, származási és kulturális szempontból együvé tartozó nemzet fogalmának megszilárdítására és kicsiszolására irányult.” (73. o.) Ez a tematika erősen hatott a társadalom nagy részének identitására. A II. világháború után a koalíciós időszakban úgy tűnt, mintha lehetőség nyílna a demokratikus alaptermatika kialakulására, de 1948-ra a kommunista párt demokrácia-retorikáját jellemző tematizációk váltak dominánssá, és 1949-re „a demokrácia eredeti fogalmai már teljes mértékben átalakultak, és az új politikai rendszer önmeghatározására szolgáltak” (111. o.). A demokratikus tematika kialakulása helyett a nemzeti tematika második újrafogalmazására került sor. A nemzet normatív fogalomként működött, nem a múlthoz, hanem a jövőhöz kötötték – alárendelve az internacionalizmusnak. A szóhasználatban a nemzet visszaszorult, és többnyire a „nép” vette át a helyét (különösen a „dolgozó nép” és a „szocialista magyar nép”). A Kádár-rendszerrel elsősorban a szocializációs modell változott Szabó Ildikó szerint. A nemzeti tematika újrafogalmazódása a rendszerváltás nyomán történt meg, annál is inkább, mivel a 20. század kilencedik hatalomváltásakor a magyar nemzeti problematika történelmileg lezáratlan volt. A színre lépő, egymással rivalizáló politikai aktorok egy része nemzeti nézőpontot kínált az átrendező csoportviszonyok értelmezésére. „A nemzeti problematika a rendszerváltást követő másfél évtizedben⁴ sem zárult le.” (168. o.)

Szabó Ildikó személyes köztársasági identitása – ami minden művéből sugárzik – nem engedi, hogy ne nevezze néven azokat a konkrét jelenségeket, amelyekkel ma elméletileg (is) szembe kell nézni. Ilyenek az újabb szélsőjobboldali jelenségek, a nagy integratív folyamatok ellenhatásai, az újrafogalmazódó interetnikus és interkulturális viszonyok és a nemzeti identitás problémái. Jól látható, hogy nem a szent tudomány elefántcsonttoronyában formálódnak ki Szabó Ildikó elemző fogalmai, hanem itt és most, társadalmunk problémáinak jobb megértésére szolgálnak.

Az alaptermatikák – jelesül a nemzeti alaptermatika – fogalma azért fontos, mert – mint láttuk – erős hatással vannak a kollektív identitásokra. A kollektív identitások fogalma a politikai szociológia és a politikatudomány mezsgyéjén fekszik, ezért mind a két oldalról nehéz megközelíteni. A politikai szocializáció és a kollektív identitások közötti összefüggés kutatása csak az utóbbi időben kezdett fellendülni.

A szocializáció és a politikai szocializáció viszonyáról alkotott felfogásában Szabó Ildikó Annick *Percheront* követi, korábbi műveiben már kifejtette ezt az összefüggést.⁵ Új könyvében a politikai szocializáció *modelljét* ismerteti részletesen. A modell azért fontos, mert a szocializáció keretei és lehetséges tartalma mindig a működő modelltől függnék. Ezek megközelítése a racionalista hagyományhoz illeszkedik. Más is lehetne: Maroussia *Raveaud* például empirikusnak nevezi az utat, amelyet követ, ami-

4 Az elemzés készítésének időpontja.

5 Lásd például Szabó 1991, különösen 10–15.

kor az iskolai szocializáció *tipikus helyzeteit (configurations)* igyekszik megkülönböztetni, amelyeket a csoport – társadalom – sajátos felfogása különböztet meg, az, hogy „milyen egymáshoz és az egészhez való viszonyulást vár el tagjaitól”.⁶

Szabó Ildikó ugyanerre a célra, de más úton készült modelljének alapszerkezetét a politikai szocializáció *formális és nem formális* tényezői alkotják, és az utóbbi további négy alkategóriára bomlik: 1) a nem intézményes szemtől szembeni kapcsolatok, 2) a kulturális tényezők, 3) a diszkurzív tényezők és 4) a tapasztalatok, élmények kategóriáira. A tényezők egyes kategóriáinak meghatározott funkciót tulajdonít a modellben: „Míg a formális szocializáció tényezői az állampolgári magatartások kialakításában játszanak meghatározó szerepet, addig a nem formális tényezők a politikai identitások alakulásában. A szocializáció modelljében a formális tényezők rendszerintegráló hatása a meghatározó.” (24. o.). A formális tényezők az iskola, a szervezetek, az egyházak, ezeknek tehát kitüntetett szerepet tulajdonít a szerző, erős különbséget téve ezzel a hagyományosan szocializációs ágensekként felsorolt család, iskola, kortárs csoport és média négyesen belül, amelyből a családot, a kortárs csoportot és a médiát az iskolától elkülönítve a nem formális tényezők között, nem intézményes szemtől szembeni kapcsolatokként helyezi el modelljében.

Az ágensek közül az iskolának tulajdonít kiemelkedő jelentőséget, mivel az „az állampolgári szocializációban játszott szerepe révén a társadalmi integráció legfontosabb intézménye” (24. o.). Csakhogy a magyar iskolák gyengén teljesítik ezt a funkciót, így a világnak ezen a részén nagyobb jelentősége van a nem formális és nem intézményes tényezőknek, amelyekre nem a rendszerintegráció egyértelmű erősítése jellemző.

A szocializációs modellek nem egyszerűen az alaptermatikák áttételei. Egy alaptermatika több szocializációs modellen át is hathat. A pártállami korszakon belül ebben jelentős változás történt: az ötvenes évek a kemény időszak politikai szocializációjának modelljét Szabó Ildikó konfliktustagadónak, a Kádár-rendszerbeli konfliktuskerülőnek nevezi. A demokratikus szocializációs modell ezzel szemben konfliktuskihordó. Ez utóbbi Magyarországon gyakorlatilag nem ismeretes, a rendszerváltás utáni politikai szocializáció modellje Szabó Ildikó szerint *fragmentált* modell.

A fragmentált modell viszonyítási pontjai természetesen a konfliktustagadó, a konfliktuskerülő és a konfliktuskihordó modellek. A fragmentált jelző kétféle jelentésben is áll itt. Egyrészt azt jelzi, hogy a szocializációs modell nem koherens, különféle nem jól illeszkedő elemek együtt vannak jelen benne, a szocializációs tényezők közötti kapcsolatok gyengék, „a politikai szocializáció szövedékét alkotó elemek egymástól elkülönülnek” (292. o.). Másrészt azt fejezi ki, hogy „az intézményes szocializáció háttérbe szorult, a családi szocializáció gyengült, a kortárs csoportok, illetve csoportkultúrák szocializációban játszott szerepe pedig növekedett” (295. o.).

Ezt a fragmentált modellt leginkább a múlthoz és a nemzethez való viszony lezáratlan kérdései tartják fenn. Feldolgozásuknak hiányoznak a politikai feltételei. Megnő a nem formális elemek jelentősége és azoknak a politikai aktoroknak a mozgásteret, amelyek a nemzeti kérdéseket tematizálják. Így nem tud megerősödni a demokratikus állampolgári közösség eszméje, és előtérbe kerülhet a nemzeti tematika. De régiónk-

6 „Az osztályokban végzett empirikus munka alapján öt fő helyzetet határoztunk meg: a Családot, a Poliszit (*Cité*), a Morált, az Óvodát, és a Tiszteletet (*Honneurs*).” (Raveaud 2006: 127–128)

ban a nemzeti és az állampolgári identitások nem esnek egybe, és a nemzeti szocializáció elvált az állampolgári szocializációtól. Ez teszi lehetővé, hogy a politikai aktorok közvetlenül megjelenjenek a szocializáció folyamatában.

Szabó Ildikó több helyütt is jelzi, hogy a nemzeti alaptermatika nemcsak Magyarországon él, hanem valamiképpen – tovább vizsgálendő módon – más társadalmakban is működik a közép-európai rendszerváltások nyomán.⁷ Hasonlóképpen további empirikus kutatás tárgyává kellene tenni a fragmentált szocializációs modell elterjedtségét is. Az elméleti továbbgondoláshoz ad indítékot Habermasnak az a gondolata, amely szerint éppen a demokratikus önmeghatározásra képes „nép” alkotja meg igazán a nemzetállamot.⁸ Ezzel túllépünk Közép-Európán, és európai szinten kell megfontolnunk a nemzeti és a demokratikus alaptermatika viszonyát.

Szabó Ildikó könyvének egy sor hasznos elemző fogalom kidolgozásán túl mindenképpen érdeme, hogy gondolatokat és további kérdéseket ébreszt. Megjelenése nagy öröm a politikai szociológia és a szocializáció kutatói számára. Ha vannak Magyarországon olyan felsőoktatási intézmények, doktori iskolák, amelyek nagyobb teret tudnak szentelni olyan sajátos, de fontos kutatási területeknek, mint a politikai szocializáció – amit remélek –, olyan könyvet kapnak kezükbe, amely komoly segítségükre lehet.

IRODALOM

- Almond, G.A.–Verba, S. (1997): Állampolgári kultúra. Bevezetés a politikai kultúrába. *Szociológiai figyelő*, 2(1)1–2:17–52.
- Csepeli Gy.–Szabó I. (1984): *Nemzet és politika a 10–14 évesek gondolkodásában* Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések.
- Habermas, J. (2006): *A poszt-nemzeti állapot. Politikai esszék*. Budapest: L'Harmattan–Zsigmond Király Főiskola.
- Raveaud, M. (2006): *De l'enfant au citoyen*. Paris: PUF–Education et société, 127–128.
- Szabó I. (1991): *Az ember államosítása*. (Hn.): Tekintet Alapítvány, Tekintet Könyvek.
- Szabó I.–Örkény A. (2001): *Középiskolások értékvilága és Európa-képe Magyarországon és Romániában*. Kézirat. Minoritás Alapítvány.

7 Maga is végzett „határon átnyúló” kutatást, lásd például Szabó–Örkény 2001.

8 Vö. Habermas 2006, különösen I. fejezet.